

University
of Glasgow

Byrne, M. *'Chan e chleachd bhith an cabhsair chlach': Am Bàrd Gàidhlig 's am Baile Mòr bhon 17mh Linn chun an 20mh.* In *Glasgow : baile mòr nan Gàidheal*, Chap 3, pages pp. 55-88. Glasgow: University of Glasgow (2007)

<http://eprints.gla.ac.uk/4598/>

5th September 2008

Michel Byrne

**‘Chan e chleachd bhith an cabhsair chlach’:
Am Bàrd Gàidhlig 's am Baile Mòr bhon 17mh
Linn chun an 20mh**

Glaschu

Is gann a gheibhear iomradh air Glaschu ann am bàrdachd Ghàidhlig ron naoidheamh linn deug. Mar a bhiodh dùil, 's e baile na cumhachd 's na h-uaisleachd gu sear a tha a' toilltinn an iomraidh as motha. Ach cluinnear ann am mith-òran bho 1645 gu bheil ‘Glaschu bheag a’ dol na lasair’ (Campbell 1977, 136);¹ tha Gilleasbaig na Ceapaich anns an aon linn ag ainmeachadh ‘Eaglais Ghlaschu’ aig toiseach na liosta de rudan fìor a chunnaic e (MacPherson 1868, 46); agus ann am mith-òran eile, is dòcha bhon t-seachdamh linn deug, tha foirmle molaidh ri cluinntinn anns an iomradh air ‘Glaschu nam buadh’ (Campbell 1981, 42).

Mar a dh’èirich soirbheachas malairteach Ghlaschu agus a mheudaich àireamhan nan Gàidheal ann,² thug na bàird aithneachadh nas stèidhte don bhaile ann an òr-chainnt mholaidh. 'S e na cabhsairean 's na sràidean an ìomhaigh mheatonomach as cumanta air na bailtean Gallda,³

¹ Cha do chuireadh Glaschu na theine rè chogaidhean nan 1640an. Ach chaidh pàirt mhòr den bhaile (Margaidh an t-Salainn, an Trongate, an Gallowgate agus Bridgestreet-gate) a sgriosadh le teine ann an 1652. '[A]bout the 17th day of June last, there happened, in the towne of Glasgow in Scotland, a sudden and very lamentable fire, which, in a very short space, burnt down the best part of the buildings, with a third part of the said towne, and almost all the shops and warehouses, with the residences of the merchants. In which places, so consumed, were fourscore bye-lanes and alleys, with all the shops, besides eighty warehouses, which alleys were the habitations of a thousand families; all which losses computed amounts to one hundred thousand pounds Sterling' (bho fhreagairt Riaghaltas Chrombail do thagradh o Bhaile Ghlaschu; Gibson 1777, 316–17).

² Ghabhadh cur-air-bhonn Comann Chloinn Bhochanain (1725) is Comann Gàidhealach Ghlaschu (1727), stèidheachadh na ‘Gaelic Club’ (1780) agus nan obraichean dathaidh aig Sèdras Mac an Tòisich ann an Dennistoun (1777), am faicinn uile mar fhianais air an fhàs seo (Bain 1911, 85, 107).

³ Mar eisimpleir ‘shìubhlainn a Dhùn Èideann leat / gu sràid nan ceuman còmhnard’ (MacDonald 1911, 209), ‘cabhsair Dhùn Èideann’ (MacDonald 1924, 190), ‘Inbhirnis nan sràidean’ (MacPherson 1868, 85), ‘sràidean còmhnard Ghrianaig’ (Nic-a-Phearsoin 1891, 71); ‘chan e chleachd bhith an cabhsair chlach [baile Pheairt] / ach bhith feadh ghlasac is mòintich’ (Ghriogarach 1831, 81).

agus mar a bhiodh dùil cluinnear ‘Glaschu nan sràid (/ nan sràidean)’ (m.e. Sinclair 1910, 254; Nic-a-Phearsoin 1891, 68, 184), no a-rithist ‘nan sràidean buan’ (MacAoidh 1938, 57). Mu dheireadh an ochdamh linn deug, tha Griogarach a’ toirt soraidh do ‘bhaile nam buadh / fo sgèith Uisge Chluaidh’ far an cruinnich na Gàidheil le ‘pìob na caismeachd ’s mòr fuaim’ (MacGhrigair 1801, 13), agus tha e a’ toirt tarraing air inbhe mhalairteach a’ bhaile:

’S e Glaschu nam bùthan,
A ghabhas an cùinneadh,
Annas am faighear an cùnnradh,
’S gach cleachdadh as ùire
Thig a-nall as gach lùchairt,
Ga aiseag le mùirne,
A lìonas gach sùil fheòla.⁴

Ged as e gnè choimearsalta a’ bhaile mun trice a chluinnear (‘Glaschu nam bùth / bùthan/ bùthaibh’) tron naoidheamh linn deug, bho Ailein Dùghallach aig toiseach an linn gu Màiri Mhòr aig a’ cheann eile (1829, 115, 197; Nic-a-Phearsoin 1891, 121), tha ìomhaighean nas dealbhaiche air togalaichean a’ bhaile a’ nochdadh cuideachd: tha ‘Glaschu mòr nan stuagh’ aig Màiri Mhòr (Nic-a-Phearsoin 1891, 59), ach cluinnear an abairt dhealbhach ‘Glaschu mòr nan stiopall àrda’ aig an Dùghallach (1829, 194), agus fhathast aig Màiri Mhòr is Bàrd Bhaile Mhàrtainn nas anmoiche san linn nuair nach biodh na stiopallan buileach cho follaiseach air fàire am measg shimileirean factoraidh (Nic-a-Phearsoin 1891, 54; Camshron 1932, 186).⁵ Seinnidh MacIll-Eain a bharrachd mu ‘Ghlaschu mhòr nan turraidean còrr ’s nam bùth’ (Camshron 1932, 151), agus bho Iain Gobha gheibhear deagh shreath faramach eile: ‘Glaschu mheadhrach a’ chabhlaich ghreadhnaich’ (Morison 1896, 313). Tha faram de sheòrsa eile air aire cuid: ‘Glaschu na h-ùpraid’ (MacAoidh 1938, 71), stèidhte, is dòcha, air an abairt ‘baile na

⁴ Mo thaing dhan Oll. Wilson MacLeòid a chuir an dàn seo fo m’ aire ann an 2001. Tha litreachadh an latha an-diugh air na h-às-earrannan bàrdachd air fad.

⁵ Tha ‘Glaschu nan stiopall’ cuideachd aig Gilleasbaig Dòmhnallach (MacPherson 1868, 85) agus anns a’ ‘chumha’ a rinn Cairistiona NicColla do mac a phòs banntrach (Mac-na-Ceardadh 1879, 454). Chlàraich Iain MacÌobhair (Caimbeul) anns a’ chiad leth den ochdamh linn deug: ‘This City is adorned with eight Steeples, the High Church Steeple being two hundred and twenty Foot high’ (McUre 1736, 215). Tha dealbhan bhon ochdamh linn deug a’ sealltainn cho follaiseach is a bha na stiopallan bho thaobh a-muigh a’ bhaile (faic na dealbhan bho 1768 agus 1761 ann an Gordon [1872]).

h-ùpraid' aig Niall MacLeòid agus Iain MacPhaidein (1890, 20; 1902, 86).⁶

Ged a chaidh Glaschu, mar sin, a 'Ghàidhealachadh' ann an cainnt na bàrdachd (mar nach deach Dùn Èideann), tha cuid de na bàird a' dèanamh glè shoilleir gur ann air an aineol a tha na Gàidheil anns a' bhaile mhòr, nam pàirt den fhògradh a tha air an sgapadh air feadh an t-saoghail. Tuigear an smuairan a bhiodh air a' bhàrd Mhorbhairneach òg Dòmhnall MacFhionghain, mu 1860, 's e air a thoirt gu Royal Infirmary Ghlaschu, ann an 'seòmar cianail nan leaban iarainn, / Nan uinneag sgiathach san lionmhor lòisean': 'Cha chluinn mi Gàidhlig, cha tuig mi 'n cànan, / Mur faigh mi fhàgail gum fàs mi gòrach' (Thorner 1985, 10–11). Ach gheibhear an aon chianalas aig na Gàidheil sin a bha stèidhte anns a' bhaile. Fiù 's aig fìor dheireadh an naoidheamh linn deug, 'Tha na Gàidheil on dachaigh am bailtean nan Gall' a rèir Iain 'Taigh-nam-Bàrr' MhicCaluim ann an 'Cànan nan Gàidheal' (*CM* 5/5 (1897), 88).⁷ Agus tha an cianalas seo glè nochdaidh aig Màiri Mhòr: 'na fiùrain / Tha fad o thìr an dùthcha, / An Glaschu mòr nam bùithean'; 'gillean mo ghràidh / Tha 'n Glaschu nan sràid, / Is fhada bho àit an eòlais iad' (Nic-a-Phearsain 1891, 121, 184).

Tha a' bhana-bhàrd a' cur an cèill an togail-cridhe a bha ri fhaighinn aig na cruinneachaidhean mòra ann an tallachan a' bhaile, 's na Gàidheil a' tional mar shluagh ann an tìr chèin⁸ (Nic-a-Phearsain 1891, 41):

Nuair shuidh mi 's a chunna mi 'n sluagh,
Thàinig seòrsa de thuaineal am cheann,
A' faicinn nan ceudan mun cuairt domh,
Cho modhail 's cho stuama nan cainnt;

⁶ Am measg ainmean bàrdail eile gheibhear 'Cluaidh nan lùb' (MacLeòid 1975, 46) agus 'Grianag mhòr nan seòl' (Nic-a-Phearsain 1891, 293).

⁷ Tha an t-òran a' càineadh nan Gàidheal sin nach robh a' toirt na cànan don cuid cloinne, agus a' moladh gaisgich an ath-bheothachaidh leithid Bhlackie. Bha MacCaluim (a bha na phoileas) na charaid do Eanraig MacIll-bhàin ('Fionn') agus gu mòr an sàs anns a' chiad chòisir Ghàidhlig, Còisir Eaglais Chalum Chille an Glaschu. A bharrachd air bàrdachd agus fuinn a dhèanamh agus ceòl-rèimeadh airson nan còisirean, chruinnich MacCaluim stòras de dh'òrain le am fuinn, ann an Earra-Ghàidheal. Tha an cruinneachadh luachmhor seo a-nise taisgte anns an Leabharlann Nàiseanta an Dùn Èideann (NLS Acc. 12529). Mo thaing mhòr do dh'Iain MacPhàrlain, Taigh nam Bàrr (Taigh an Uillt), ogha MhicChaluim, a cheadaich dhomh pàipearan a sheanar a sgrùdadh.

⁸ Tha Withers 1998 a' toirt rabhadh, ge-tà, gun a bhith a' smaoinichadh ro fhurasta air aon choimhearsnachd aonaichte de Ghàidheil anns a' bhaile mhòr. Ach is iongantach mura robh dleastanasan brosnachaidh nam bàrd a' toirt orra ìomhaigh aonaichte, shàrdhealbhach a phutadh, car mar a bhrosnaicheadh bàird air Ghàidhealtachd 'aonachd bhun-bheachdail' tro na linntean, an 'ideal synthesis' sin mun do sgrìobh Iain MacAonghais (MacInnes 1979, 444).

Gun ghin ann ach gineal na tuatha
A choisinn a' bhuaidh anns gach àm,
Rinn na Sasannaich fhuadach a Ghlaschu,
'S nach cluinn iad ach glagadaich Ghall.

Tha Uilleam MacPhàil, bàrd a' Chomainn Oiseanaich, mar an ceudna ag innse mar a 'thog [a] chridhe le toil-inntinn' a' chiad uair a chaidh e don chèilidh: 'Shaoil mi a bhith ann am dhùthaich, / Is mo chàirdean uile dlùth dhomh' (Camshron 1932, 385). Tha e cuideachd a' cur an cèill, mar nach do chuir mòran am bàrdachd (MacLeod 2003, 135), nach b' e tlachd a-mhàin a bha a' tàladh chun nan cruinneachaidhean seo, ach cruaidh fheum, airson grèim a chumail air a' chànain agus air a' mhiann a bhith ga bruidhinn: iad sin a bha a' call an cuid Gàidhlig às dèidh 'caigeann mhìosan' air Ghalldachd, cha bhiodh aca ach '[dhol] leinn don *Athenèum*, / 'S labhraidh iad gun strìth mar b' àbhaist'.⁹

Cha b' iongantach ged a chruthaicheadh na bàird iomsgaradh eadar àrainneachd shalach thruaillte a' bhaile mhòir agus àrainneachd fhallain shaor na Gàidhealtachd, a rèir nòsan na Romansachd air feadh na Roinn Eòrpa. Tha am bàrd san òran ainmeil aig Iain Camshron, 'Chì mi na mòr-bheanna', a' dèanamh fiughair ri 'ùpraid, sùrd is glagaraich' agus 'cùirtean dùinte salach' a' bhaile fhàgail, agus ri aghaidh a chur air Baile Chaolais 'a dh'amharc air gleannaibh nam bò' (Mac-na-Ceàrdadh 1879, 330). 'S i 'air [a h-]jaineol ann am Baile Ghrianaig', tha Màiri Mhòr a' caoidh nach fhaicear 'bileag fheòir air [a] sràidean còmhnard' (Nic-a-Phearsoin 1891, 70–71). Ann an òran eile, tha an sgaradh air a dhaingneachadh gu beothail aice tro ath-aithris ('ceò'): 's iomadh Gàidheal 'a thogadh ann an Tìr a' Cheò' a tha 'ga thacadh anns a' bhaile mhòr / le stùr agus le ceò a' ghuail' (ibid, 15). Tha Màiri Mhòr a' leudachadh air a' chuspair le dealbhachd bheothail, is i a' togail air an òran ainmeil aig Niall MacLeòid 'An gleann san robh mi òg' (Nic-a-Phearsoin 1891, 88–90):¹⁰

Nuair a dhùisgeadh mi sa mhadainn,
Le clag a' bhaile mhòir,
Air mo thacadh leis an stùr

⁹ Tha MacPhàil eile, ann an Dùn Èideann, ag innse mun turas a rinn e a Ghlaschu, 's e 'an diollaid an eich iarainn / dol gu h-iar air bàinnidh', airson Còmhdhail Bhliadhna Luchd Àiteachaidh Mhuile agus Ì Chaluim Chille ann an Seòmraichean na Banrigh, 'an lùchairt àlainn / gun choimeas dhi [...] / ach Parthenon na h-Àithne' (Dùghall MacPhàil; Mac-Na-Ceàrdadh 1879, 188).

¹⁰ Faic MacLeòid 1975, 1–4. Bha an t-òran aig MacLeòid, a rèir coltais, air aon de na h-òran a b' fhasanta anns na 1870an agus na '80an (MacFarlane 1929, 253).

'S ga mo mhùchadh leis a' cheò,
Bidh mo chridhe call a lùths
'S bho mo shùil gun sruth na deòir,
Nuair a chuimhnicheas mi chlann
A bha sa ghleann san robh mi òg.

An àite dhi bhith a' gabhail don bhleoghann, ri nuallan a' chruidh 's an cuideachd a' bhuachaille, 's e a tha aice 'fear le clagan beag na làimh, / Muigh air sràid – 's cha bhinn a cheò! / 'G èigheach bainne-goirt cho lom, / Is b' fheàrr am meug na bhith ga òl' – an aon ghearan a bha aig bana-bhàrd ann am Peairt ceud bliadhna roimhe.¹¹ Chan e a-mhàin salachair is ùpraid is biadh bochd a tha a' sgreamhachadh Màiri Mhòr, ach droch bheusan cuideachd:

Ma thèid mi mach Disathairne
Aig stràc an aon uair deug,
Bidh mo chluasan air am bòdhradh
Leis gach còmhradh truagh gun chiall;
Fear a' mionnachadh ra mhnaoi,
S ise maoidheadh air le dòrn,
Nì nach cualas ri ar linn
Anns a' ghleann san robh mi òg.

Tha tionndadh neo-àbhaisteach air an iomsgaradh seo, ann an 'Òran nan croitearan Gàidhealach' (*CM* 12/6 (1904), 118–19), òran an aghaidh leisge le Calum MacPhàrlain.¹² Tha am bàrd ag earalachadh gun a bhith 'dearmadach, caoin-shuarach / Mu na sochairean a bhuannaich sinn sa chòmhstri', agus a' faighinn coire anns na Gàidheil sin a rinn air a' bhaile mhòr an àite an còirichean a sheasamh aig an taigh:

B' eòl dhuinn daoine bha san dùthaich seo,
Air glè bheag cèill is tùralachd,
Rinn imrich dh'ionnsaidh smùid nam bailtean mòra;
Fhuair iad goireasan gun dìth annta,

¹¹ 'Nuair a dh'èigheas iad am bainne, / Bheir mi sealladh a-mach: / 'S ann chì mi a' bharaille / Air a ceangal an cairt; / Ged a thèid mi ga cheannach, / Rìgh cha mhilis a bhlas! / 'S fheàrr am meug bhios sa Ghàidhealtachd / Na bainne blàth bhios am Peairt.' (Ghriogarach 1831, 30–31).

¹² 'S e ailtire a bha ann am MacPhàrlain (1853–1931), à Pàislig, a rinn ath-ionnsachadh air a' Ghàidhlig. Bha e na bhàrd, na fhear-ciùil 's na sgoilear, m.e. dheasaich e Làmh-sgrìobhainn MhicRath ('Fearnaig'), rinn e obair faclairachd, agus sgrìobh e *operetta* Ghàidhlig. (Maclean 1915, 219; Macleod 1908, 202; 1915, 27–28; Thomson 1994, 188).

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

Is rogha de gach nì annta,
Air chost iad fhèin 's an sìol bhith diblidh, spreòchant'.
Ach sna glinn tha 'n t-àileadh cùbhraidh
Is gach fàs a-ghnàth cho ùrar,
Agus nàdar fèin cho dlùth rinn an-còmhnaidh,
'S gum bheil spiorad glan nar càileachd
Tha nas luachmhoire 's nas àirde
Na ged bh' againn taighean blàtha 's mill de stòras.

Dà fhichead bliadhna às a dhèidh, chuireadh Deòrsa Hay luach moralta air an ìomhaigheachd cuideachd, 's am baile 'na shiùrsaich, / Is corp is anam nan cùnnradh / Feadh nan sàrshràid 's nan cùil', an taca ri 'glan chomann nam mullach, / Gach aon fo choron geal cuithe na òigh' (Hay 2003, 181). Air ais san naoidheamh linn deug, b' fheàrr le Donnchadh Mac a' Phearsain (c.1832–1931)¹³ dealbh brìoghmhor beothail den bhaile a tharraing airson a theachdaireachd a thoirt seachad na 'Òran do Ghlaschu' (Mac-Na-Ceardadh 1879, 393–94; Meek 2003, 104–06). Tha cridhe a' bhàird seo 'air dùsgadh gu ceòl' leis an iomsgaradh eadar gleansachd bhatharail 'Glaschu nam bùithean, far bheil fasain is ioghnaidh gu leòr', agus an truaighe 's an droch shlàinte a gheibhear ann.¹⁴ Às dèidh dha toirt fa-near gu h-ìoranta don dùmhlachd shàrachail 'am measg toit is droch fhàile' agus 'pailteas fearainn dol fàs feadh nan gleann', tha e a' cur a-mach mun àite a tha aig deoch làidir anns a' bhaile:

Ged tha Glaschu cliùiteach
Anns na fasain as ùire fon ghrèin,
'S iomadh trioblaid is neoghloin'
Tha luchd misg 'toirt dhan deòin orra fhèin;
Chan eil bainne ann ri fhaotainn,
An deoch as feàrr air an t-saoghal gu lèir,
Ach beirm làidir a' chaochain
A' cur mhnathan is dhaoin' às an cèill.

Agus ma tha gainnead bainne aig muinntir a' bhaile mhòir, tha a bhuil: 's ann 'gun na fìaclan slàn ann nan deud' a tha na mnathan uaisle a chithear

¹³ Faic Thornber 1985, 52, ma ghabhar ris (còmhla ri Meek 2003, 476) gur ionnan esan agus 'D. Mac-A-Phearsain' an *Òranaiche*.

¹⁴ Tha Calum MacPhàrlain ag ainmeachadh òran air a bheil 'Glaschu nam bùidhean' am measg na feadhainn a b' fhasanta sna seachdadan is na h-ochdadan, còmhla ris an òran cheannairceach 'Bochdan na Rìoghachd' (faic Mac-na-Ceardadh 1879, 111–12; no Meek 1995, 83–85), agus eile (MacFarlane 1929, 254).

'feasgar na Sàbaid air Sràid Earra-Ghàidheal'; agus air cho tarraingeach, ùr-fhasanta is a tha boireannach òg air a bheil sùil a' bhàird, 'cha bhiodh a pògan ach searbh leam, / 'S fiaclan tilgte dhaoine marbh ann na beul'. Chan eil Mac a' Phearsain na aonar 's e a' toirt tarraing air droch dheudachd muinntir Ghlaschu – rinneadh iomradh mar-thà air droch bheachd Màiri Mhòir air a' bhainne bha ga reic sa bhaile, agus canaidh i a bharrachd (Nic-a-Phearsain 1891, 294):

Ged tha sibh fad am measg nan Gall
'S a liugha toibheum gheobh sibh ann,
Gum faithnichinn sibh am measg an clann
Oir chan eil fiacail slàn nan ceann.

Iain MacPhaidein (1850–1935)

Ge-tà, chan ann an-còmhnaidh bhon taobh a-muigh a bhios na bàird a' coimhead air Glaschu, no an-còmhnaidh a' sireadh na seann Ghàidhealtachd air faire a bhitheas iad. Cha ghabh sgrùdadh a dhèanamh air Glaschu anns a' bhàrdachd gun prìomh àite a thoirt don Mhuileach Iain MacPhaidein, 'probably the outstanding example of a village bard who found his village and his public in Glasgow' (Thomson 1974, 230). Rinn MacPhaidein imrich a dh'Àird Driseig aig aois ochd deug; bha e ag obair iomadh bliadhna às dèidh sin aig an *Glasgow and South-Western Railway Company*, agus ghabhadh e pàirt ann an cuirmean ciùil oidhche Shathairne ann an Tallaichean a' Chrùin (Sinclair 1893; MacFhionghuin 1953, 99). Choisinn e cliù mar bhàrd, sheinneadair agus sgeulaiche, ach ged a sgrìobh e bàrdachd 'àrd' (airson co-fharpaisean a' Chomuinn Ghàidhealaich, mar eisimpleir¹⁵), 's e bàrdachd de sheòrsa eile a dhèanadh e da luchd-èisteachd an Glaschu: 'when he mounts the platform to sing one of his amusing songs, in his own inimitable way, his reception is always hearty and appreciative' (Sinclair 1893).

Tha bàrdachd MhicPhaidein a' gabhail ri Glaschu agus ga glòrachadh gu h-aighearach mar àite-còmhnaidh a luchd-èisteachd is luchd-leughaidh, agus cleachdaidh i am baile mar àrd-ùrlar nàdarra airson nan suidheachaidhean is nan daoine a tha i a' dealbhadh – 's e an àrainneachd mun cluinn sinn Sràid an Dòchais, 'an t-sràid aig Deòrsa', an

¹⁵ A leithid dàn molaidh don Mhorair Gilleasbaig Caimbeul, 'Blàr Drochaid Shruighlea', 'Blàr Allt a' Bhonnaich', 'Fionnaghal Dhòmhnallach', 'Muile nam Bàgh', no 'Mòrachd Bhreatainn' (MacPhaidein 1902). Feumaidh nach robh breitheamhan a' Chomuinn uile stòlda sòlaimte, ge-tà: ann an 1923 thugadh a' chiad duais don òran aotrom èibhinn aige 'Bha mi 'n raoir an Glaschu' (anns a bheil is dòcha a' chiad iomradh air an telefòn ann am bàrdachd Ghàidhlig), 's an dara duais don dàn mhòr aige 'An t-seathamh cuimhneachan-linn air Blàr Allt a' Bhonnaich' (*G* 19/8 (1924), 124; *G* 19/12 (1924), 182–83).

Gallowgate agus Margaidh an t-Salainn, ‘na Shaws’ agus am Broomielaw, Cowlairs is Cowcaddens, ‘George’s Square’ is Gilmorehill.¹⁶ Tha cuid bheag de obair a’ coimhead ‘air ais’ chun na Gàidhealtachd gun teagamh, agus nì e feum àbhachdail no romànsach den bheàrn eadar coimhearsnachdan dùthchail agus am baile mòr, ach tha Glaschu beò na bhàrdachd mar nach eil aig bàrd Gàidhlig sam bith roimhe no na dhèidh gu ruige Ruaraidh MacThòmais.

Bha gnè òrain air èirigh anns an naoidheamh linn deug a dh’innseadh mu *ingénu* bhon Ghàidhealtachd a’ tadhal air bailtean na Galltachd, agus an driadhortan (mar as trice) a dh’èireadh dha.¹⁷ Tha cuid de dh’òrain MhicPhaidein den ghnè seo. Ann an ‘Litir Eòghain gu chàirdean anns an Eilean Mhuileach’ (1890, 3–4) mìnichidh an gille mar a chuir ‘gainne na h-oibre ’s lughad a’ phàighidh, / Daoiread an fhearainn is togail nam màl’ chun na Galltachd e, ’s tha e a’ gabhail iongnadh ri cleachdaidhean a’ bhaile mhòir: fasanan (na cleòcannan *dolman*), na tha de dh’òl ann is de shabaid na chois agus de bhoireannaich fo bhuaidh na dibhe, agus droch bhuil na bochdainn (1890, 3–4). Ann an ‘Turas Eòghain do Ghlaschu’ (1890, 20–22), tha Eòghan a’ togail air gu baile na h-ùpraid a reic a chuid mhuc aig ‘the Baughts’ (margadh na sprèidhe). Mus teich e a-rithist air bòrd a’ Chlaymore, tadhlaidh e air Obair-chèire MhicLeòid – ‘Glasgow’s old-established and famous waxwork establishment [...] in the Trongate’ (Munro 1931, 115) ’s a cuid ghaisgeach iongantach,¹⁸ agus feuchaidh e cuideachd air an lèigheas

¹⁶ Cha robh an t-oilthigh air a bhith ro fhada air an arainn ùir seo taobh an-iar a’ bhaile, is e air imrich a dheanamh bhon High St gu Cnoc Ghille Mhoire ann an 1870 (MacGregor 1881, 472).

¹⁷ Faic m.e. ‘Am Ministear ’s am bàillidh’ (Mac-na-Ceàrdadh 1879, 143–44); ‘An t-each odhar’ (Mac-na-Ceàrdadh 1879, 143–44 no MacPherson 1868, 149–51); na h-òrain mu Chalum Beag aig Bàrd Bhaile-Mhàrtainn (Camshron 1932, 143–49, 151–53); ‘Turas Dhòmhnail do Ghlaschu’ (MacLeòid 1975, 87–92); agus san latha an-diugh cluinnear fhathast an t-òran macaronach ‘Ciad turas MhicDhòmhnail a Ghlaschu’ (‘When I came to Glasgow first a-mach gu tìr nan Gall’). Airson rabhadh buileach nas tràithe mu bhuaireidhean a’ bhaile mhòir, faic ‘Òran do Dhòmhnall MacArtair’ le Bàrd Thighearna Cholla (MacIlleain 1818, 57–63). Nas tràithe fhathast, bho shùilean Gallda, tha ‘John Highlandman’s remarks on Glasgow’ le Dougal Graham (1724–1779), a bha na fhear-paca, na chlo-bhuaileadair agus mu dheireadh na fhear-cluig anns a’ bhaile, ’s a sgrìobh a chunntas fhèin air ar-a-mach Bliadhna Theàrlaich. Tha an t-òran aige a’ toirt blas den t-seòrsa Beurla, ma b’ fhìor, a bhiodh aig luchd na Gàidhlig: ‘I gang to seek a Snish tamback, / And standing on the Corse, / And tere I saw a Dead Man, / Was riding on a Horse. // And O he pe a poor man, / And no hae mony claise, / Te Progs be worn aff her feet, / And me see a’ his taes. // [...] // Ohon! ohon! her nainsel said, / And where will me go rin? / For yonder pe te Plack Man, / Tat purns te fouks for sin’. (An laochan a’ faicinn clach-iomhaigh marcaich, agus iomhaigh an Donais air cloc). (Gordon [1872], 20)

¹⁸ ‘S e tuairisgeul gu math beumach a tha aig Niall Rothach air staid na h-Obair-chèire mu thoiseach an fhicheadamh linn (Munro 1931, 114–19).

lòinidh dhealanach, an ‘Galvanic’ (mar ‘mìltean de shnàthadan sàs ann am fheòilsa’). Ann an ‘Ruaraidh cur bhuaith na croite’, cha d’ fhuair an croitear na dh’fheumadh e bho Chomisean nan Croitearan (1890, 97–98), is chan eil cion bheachdan aige air na cothroman a bhios ga fheitheamh ann an ‘Glaschu nan Dùbh-ghall’, eadar a bhith a’ fosgladh emporium, a’ ‘startadh Exhibition [no] Jubilee’,¹⁹ a’ reic sgadan bho bhara, no a’ cur air dòigh oifis polais!

Is tric anns a’ ghnè òran seo a bhios an laochan a’ gabhail iongnadh ri othail a’ bhaile agus a’ gearan na chì e ann – ‘na biastan / len ùpraid ’s len uileartaich a chuireadh às do chiall thu’ (Camshron 1932, 146) – ach ann an aon òran aig MacPhaidein (1890, 13–14) chan e toirm a’ bhaile fhèin as motha tha a’ sàrachadh a’ ghille ach an t-òran Aimearaganach ‘Grandfather’s Clock’,²⁰ a tha air bilean gach mac is nighean màthar, bhon chloinn fhèin gu fear dubh a’ reic phìoban. Tha iomradh san òran sin a bharrachd air cur-fo-ghlais riaghlairean Banca Chathair Ghlaschu ann an 1879.²¹

Stèidhicheadh a’ chiad Chathair Cheilteach ann an Alba ann an 1882, aig Oilthigh Dhùn Èideann, às dèidh bhliadhnachan de dh’iomairt fo stiùir an Ollaimh Stuart Blackie, agus bhuilicheadh an dreuchd air an sgoilear Cholbhasach Dòmhnall MacFhionghain. Chuir a’ Bhanrigh Bhictòria fhèin ris an airgead a chaidh a thional airson na cathrach (Wallace 2006, 274). ‘Whatever Edinburgh may have thought, to many Gaels it was their Chair. Toasts were drunk to it at the gatherings of Highland Societies, and Gaelic bards sang the praises of Blackie and the Chair’ (Gillies 1989, 14–15). Gheibhear eisimpleir de na molaidhean seo aig Niall MacLèoid (1975, 151–52, 187–88), ach bha nòs eile aig MacPhaidein. Chomharraich esan an leasachadh mòr na ‘Òran mun Chollainn’ (1890, 7–9), le cothlamadh annasach mac-meanmach. Tha an t-aithrisear, ’s e air tighinn a Ghlaschu airson na Bliadhn’ Ùir, a’ tachairt ri Muilich eile san Trongate agus leis na ghabhas e den stuth làidir tha bruadaran iongantach ga bhuaradh air an oidhche:

¹⁹ Chaidh lethcheud bliadhna riaghlaidh na Banrigh a chomharrachadh ann an 1887. Ann an 1888, thug Taisbeanadh Mòr Ghlaschu bàrr (a thaobh àireamhan luchd-tadhail) air gach Taisbeanadh Breatannach roimhe, Taisbeanadh na Jubilee nam measg (faic Kinchin [2005], 17).

²⁰ An t-òran as ainmeile aig Henry Clay Work a dh’fhoillsicheadh ann an 1876 (Grove 1986, 563–64).

²¹ Airson tuiteam millteach a’ Bhanca ann an 1878 agus a’ chùis-lagha a lean, faic MacGregor 1881, 493–500, no iomradh goirid ann an Jackson & Munn 1996, 82. Cha deach an riaghlaire James Nicol Fleming a chur an grèim gu 1882 (www *ILN*), ’s e air teicheadh thall thairis nuair a bhrùchd an sgainneal: ‘theich e le nàire, / Is thug e don Spàinnt leis *Grandfather’s Clock*’, mar a sheinn MacPhaidein.

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

Shaoil mi gun robh mi 'n Dùn Èideann,
Ann an talla mhòr na Beurla,
'S gruagaichean a' luadh air clèithe [...]

Shaoil mi gun robh 'n siud a' Bhanrigh
Na suidhe anns a' chathair Ghàidhlig,
Leughadh *Sàr Obair nam Bàrd* [...]

[...] 'S bha MacFhionghain agus Blackie
Cur nan car dhiubh dannsadh.

'S ann anns na deicheadan mu dheireadh den naoidheamh linn deug a sgaoil dealbh-thogaileachd am measg an t-sluaigh, agus bhiodh dùil gun toireadh na bàird sùil air an annas, co-dhiù b' ann le iongnadh no aighear no le amharas. Chomharraich Uilleam MacDhunlèibhe teachd a' chamara le sanas is earail – 'a kind of commercial in verse' (Whyte 1991, 32) – ann am 'Pàraig nan Dealbh':

An teachdaireachd so thun nan Gàidheal,
Anns gach àit' air tìr 's air fairge,
Innleachd ùr a ghlèidheas cuimhne,
Na thèid bhuainn thar tuinn air thearbadh,

'S ma thilleas no nach till iad thairis,
'S èibhinn an sealladh moch is anmoch,
Dealbh na dh'fhalbh a bhith ga fhaicinn,
'S dealbh na dh'fhan a bhith taisgt' an earbsa,

[...]

Thus' a leughas an rann seo,
Ged a dh'fhaodas tu bhith gann de stòras,
Thig a-nall gu Sràid Iamaica
Far am faic thu fèin an còrr dheth.

Gheibh thu 'n talla mòr na h-innleachd
Gàidheal dìleas a chur fàilt' ort,
Fear modhail, suairce, duineil, sìobhalt,
'S nach bi mìodhar riut ma phàigheadh,

'S e 's ainm dha Paraig òg MacUalraic,
Duin' uasal à Earra-Ghàidheal,

'S chan eil am Breatann no 'n Èirinn
Fear eile san dreuchd a bheir bàrr air. (1882, 212–13²²)

Ma tha e 'characteristic of Livingston at once to link the availability of photographs to the reality of the clearances and the definitive separations they caused' (Whyte 1991, 34), bu dual do MhacPhaidein gur ann le àbhachd is fèin-mhagadh a dhèilig e fhèin leis a' chuspair. Tha e a' toirt cunntas dhuinn air mar a thadhail Comann Gàidhealach Ghlaschu air cùil-mhullaich 'photogràpher' – 'bu phròiseil iad air an rathad [...] / On a tha iad ainmeil, / Bha 'n dealbh a dhìth orra tharrainn' (1890, 80) – agus mar a chaidh an sàrachadh cho dona le cuileagan ('luchd an fhèilidh, / Iad fhèin fhuair a' chuid bu mhiosa'!) nach b' fhiach an dealbh a thàinig às a shealltainn do dhuine sam bith:

Nuair chunnaic sinn na h-aogaisg,
Chan fhaodamaid an cur air balla;
Bha MacAoidh a' caogadh,
Is bha claon-shùil air Mac a' Phearsain;
Bha Eanraig²³ ga phianadh,
'S a chiabhagan air am pabadh;
Cuileag air a bheul
Is e feuchainn oirre le a theangadh.

Air uairean thèid tachartas a 'ghàidhealachadh' air àbhachd an luchd-èisteachd. Tha dà òran, mar eisimpleir, a' comharrachadh euchd sanasail aig Thomas Lipton, am fear-mhalairt sàr-shoirbheachail aig a robh bùthan gròsaireachd air feadh Ghlaschu mus do sgaoil iad gu bailtean air feadh Bhreatainn anns na 1880an. Aig toiseach nan ceithir ficheadan, mar a chuimhnich e fhèin air, 'I pulled off what was admitted to be the cleverest piece of advertising which had been successfully attempted by any British trader' (Lipton [1931], 122). Air 12 Dùbhlachd 1881, ràinig an càise as motha air an t-saoghal bruaichean Chluaidh: 'At Christmas 1881 the police had to be sent to the Broomielaw to control the crowds awaiting the arrival from America of a monster cheese 11 feet in circumference' (Smart 2002, 19). Bha an 'Jumbo' air a dhèanamh, a rèir coltais, den bhainne aig ochd ceud bò 's iad gam bleoghan fad sia làithean le dà cheud banaireach (Lipton [1931], 123; Mackay 1998, 104–05). Chaidh a thaisbeanadh ann an uinneag bùth Lipton an Sràid Iamàica

²² Chan eil na rannan air an cur sìos nan ceathramhan anns an tùs, ach mar aon rann fada.

²³ An e seo Eanraig MacIlle-bhàin (Fionn), a bha còmhla ri MacPhaidein air fear de bhuilt-stèidheachaidh Comann Gàidhlig Ghlaschu an 1887 (MacCorquodale 1934, v)?

fad cola-deug, mus deach a ghearradh (no a chladhach) an latha ron Nollaig. Bha Lipton air buinn òir fhalach na bhroinn, agus reiceadh gach punnd den trì mìle gu leth an latha sin fhèin (Mackay 1998, 104). Rinn MacPhaidein *vaudeville* Gàidhealach den tachartas seo ann an ‘Òran na Mulachaig’ (36–39; Meek 2003, 106–10) – anns a bheil Gàidheil bho gach ceàrnaidh ag innse nam breug mu na bèistean de chàisean mòra a chunnaic iad fhèin aig an taigh – agus cuideachd ann an ‘Cumha na Mulachaig’ (84–85), a dh’innseas mu reic a’ chàise ‘moch Disathairne roimh Nollaig’, agus a bhuaidh làidir orra sin a ghabh cus dheth:

Fada mun d’ rinn pàirt dhinn èirigh,
'S cian mun facas solas grèine,
Fear le spaid, 's e às a lèine
A' reubadh na mulachaig.

Ach rinn an oidhche pàirt dhiubh dhearbhadh;
'S iomadh fear a chrean gu searbh air;
Chùm e mòran às an t-searmoin,
Na bha bheirm sa mhulachaig.

Gheibhear cunntasan air cleachdaidhean eile a bhiodh aig na Gàidheal ann an Glaschu, mar eisimpleir air Oidhche Shamhna (1890, 10–12); sgrìob sìos an abhainn aig àm na Bliadhn' Ùir (1890, 15–17); sgrìob ‘don *Theatre* sna Cowcaddens’ (1890, 26–27);²⁴ am biadh a bha ga reic air cabhsairean a’ bhaile (1890, 77–79); boile Là Naomh Valentine (1890, 86–87); feasgar Dòmhnach stoirmeil aig drochaid a’ Bhroomielaw (1890, 162–66); suiridhe is sràidmeachd aig an Drochaid (an ‘Hielanman’s Umbrella’?) (1890, 90–92); feasgaran frogail anns na taighean-òsta gus an glaidhte ‘Forbes!’ (1890, 77).²⁵ Cluinnear fiù 's mu phoileataigs bheag Chomann Mhuile 's Ì Chaluim Chille, is litir gun urra ga sgaoileadh am measg nam ball (1890, 95–96).

Chan ann an-còmhnaidh ri fealla-dhà a bhios MacPhaidein, ge-tà. A bharrachd air bhith a’ toirt sùil amharasach air geallaidhean luchd poileataigs an ama – fiù 's iadsan a chanas gun seas iad còirichean nan croitearan (1890, 46) – tha teachdaireachd mhoralta aige fhèin mu dhroch bhuaidh na dibhe. Ann an ‘Òran don Mhisg’ (1890, 67–69), cluinnear mun mhilleadh a tha ga dhèanamh air teaghlaichean bochda, agus dealbh

²⁴ An Theatre Royal, a chaidh ath-fhosgladh ann an 1882, no an Grand Theatre ‘where the west end went for its blood and thunder’ (Oakley 1975, 141–42).

²⁵ Àm dùnaidh, aig 11 u.f.. Chaidh riarachadh deoch làidir agus uairean fosglaidh nan taighean-seinne an Alba a chuingeachadh le reachdas Pàrlamaid a mhol William Forbes Mackenzie ann an 1853 (Haythornwaite 1993, 145–46).

air a tharrainn de bhoireannach a' tuiteam an dubh eisimeil na dibhe 's a cuid cloinne a' fulang da rèir (ged a tha MacPhaidein a' seachnadh na ròlaisteachd a gheibhear ann an 'Taigh a' Mhisgeir' aig Niall MacLeòid (1975, 59–62)). Anns an dàn fhada 'Còmhradh ri cailleach-oidhche' (1890, 49–64), tha am bàrd, 's e air an rathad dhachaidh às dèidh feasgar aighearach san taigh-òsta, a' coinneachadh ris an eun (*ingénue* Ghàidhealach eile), 's i air mullach Eaglais Choluim Chille an Sràid an Dòchais;²⁶ rè a' chòmhradh, tha a' chailleach-oidhche a' càineadh na foille 's an droch bheus a bhios i a' faicinn an dà chuid taobh a-staigh na h-eaglaise agus air sràidean Ghlaschu: spìocachd is beul-chràbhadh, ana-mheasarrachd is meirle.

Ann an còmhradh eile eadar am bàrd agus spiorad na bàrdachd, 'Dealbh na maighdinn' (1890, 139–47), gheibhear càineadh làidir air luchd-màil 'Criostaidh' gun daonnachd (145):

A' bhantrach ga cur a-mach
Le pàistean lag is cìocharain,
Le duin'-uasal rèir a choslais,
'S brosgalach na sheanachas;
Chuir e mach i air an t-sràid
A chionn nach pàigh i 'n t-airgead dha
Nach eil aic'.

Ann an 'Eachdraidh agus trioblaidean Dhòmhnail an Ùird' (1890, 101–04) innsidh an t-òigear gun do dh'fhàs e searbh sgèth den bhuachailleachd is den chio-baireachd, agus mar a dh'èirich dha nuair a chuir e aghaidh air Glaschu is dùil aige 'nach biodh cùram dhomh gu dìlinn, / Agus ceàird bhith air mo mheòir' (102). Ach feumaidh e aideachadh gu bheil e a-nise mar ghearran 'air mo theannachadh sna hems' le 'màl is càin is ceannach, / Cùram taighe, bean is clann'. Thèid a shàrachadh a bharrachd le daoine'-uaisle a' sireadh a bhòt airson faighinn chun na Pàrlamaid. Ged a gheallas 'ma gheibh iad suidhe / Nach bi cogadh tuillidh ann' (104), cha bhi guth tuilleadh air sìth aon uair is gum faigh iad a-staigh:

Thàinig nuallanaich nan cannon
Thar na mara oirnn a-nall,
Agus chualas fuaim na drumas,
'N dèidh a h-uile rud a bh' ann.

²⁶ Dhùineadh an togalach ann an 1900, agus dh'fhosgladh an eaglais ùr ann an Sràid Naomh Vincent an 1904 (MacGregor 1935, 51, 55).

Tha ‘Còmhradh ri Calman-coille’ (1890, 127–38) a’ càineadh spùilleadh na Gàidhealtachd, mealladh na saighdearachd (‘Chuala iad is dh’èist, mo chreach, / Ri gealladh math ’s droch phàigheadh’ (130)), boirbe nan cogaidhean, agus cor truagh na feadhainn a thilleas ‘air na trostain, / Briste, breòite, truagh dheth’ gu dùthaich fhàs, ’s iad gun charaid is gun mhaoin, ‘le *pension* [...] / Nach ceannaicheadh min do phàiste, / ’S nach biadhadh cearc’ (136).²⁷

Bha ceist an fhearainn na chuspair beò an dà chuid do na Gàidheil agus (an lùib ceist an fhèin-riaghlaidh) do na h-Èireannaich ann an Glaschu.²⁸ Bha na h-Èireannaich lìonmhor sa bhaile,²⁹ agus mar a bhiodh dùil gheibhear iomradh orra ann an òrain MhicPhaidein, ach iomraidhean a leanas iomhaighean *vaudeville*. Tha laochan an òrain ‘Ho rò, tha mi fo smalan dheth’ a’ gabhail smùideag aig a’ Challainn agus, às dèidh a bhith a’ coimhead air clach-iomhaighean Ceàrnag Sheòrais (’s iad, ar leis, a’ dannsa), tha e a’ tionndadh gu sabaid ’s gu ‘murt nan Èireannach’ le giadh na Callainn, air sgàth facal tàireil (1890, 30). Tha sreup eile san taigh-chluich a’ cur an cuimhne don bhàrd ‘na h-Èireannaich – a’ ghràisg – a bh’ air an t-sràid a’ *boycottadh*’.(27)³⁰ Tha na h-Èireannaich gu soilleir nan cùis-àbhachd don luchd-èisteachd Ghàidhealach ann an ‘Òran Margaidh an t-Salainn’ (93–94; Meek 2003, 112–14), ’s iad a’ dannsa ’s a’ sabaid air an t-sràid, agus a’ teicheadh gu ‘na tuill fo thalamh / mar radain is abhag nan dèidh’ cho luath is a chluinnear fideagan a’ phoilis:

Na O’ Rorks ’s na McGorks ’s iad a’ mort nan O’ Branigans,
bh’ aig Kelley *shillelah* ’s e ’g èirigh air Flannigan,
Michael Mulhoul gun d’ dhall e O’ Rafferty,
’s leag iad McCafferty fhèin.

²⁷ Bhiodh òran na bu bhrioghmhoire aig Dòmhnall Ruadh Phàislig air cruaidh-chàs an fhir-obrach sa bhaile mhòr agus cealgairachd luchd-poileataigs, ann an ‘Aoir an luchd-riaghlaidh’ (Macintyre 1968, 266–77).

²⁸ Bhruidhneadh gaisgich na strì leithid Mhicheàil MhicDáibheid agus Theàrlach Stiùbhart Parnell aig coinneamhan anns a’ bhaile, agus ’s ann ann an Glaschu a chruinnich coinneamh bhliadhnail an *Irish National League* ann an 1885 (Handley 1947, 272–74).

²⁹ ’S ann an Èireann a rugadh an treas cuid de na h-in-imrich uile a bha ann an Glaschu aig meadhan an linn (60 000, no 18% de shluagh a’ bhaile air fad, an taca ri 18 000 (beagan is 5% den t-sluagh air fad) a rugadh air Ghàidhealtachd). Ged a chaidh na h-àireamhan an lughad anns an dara pàirt den linn, bha fhathast 13% de shluagh Ghlaschu an 1881 a rugadh an Èirinn, agus 9% an 1901 (Withers 1996, 149).

³⁰ Thug MacPhaidein am facal ùr a-steach gu bàrdachd na Gàidhlig mun aon àm ’s a nochd e ann am Beurla. ’S ann an 1880 a rinneadh an iomairt an aghaidh Charles Boycott ann am Máigh Eó agus a chruthaicheadh an gnìomhair ‘to boycott’. Sgaoil diùltadh conaltraidh mar bhall-armachd aig Lìog an Fhearainn (Hickey & Doherty 1980).

A bheil dreach Beurla nan ainmean na chomharradh idir air cho beag mothachadh co-cheilteach 's a bha aig MacPhaidein no a bha a' dol eadar Gàidheil is Èireannaich Ghlaschu aig an àm? Mas ann às na bailtean mòra a bha a' chuid mhòr de na h-in-imrich Èireannach (Withers 1996, 150), is iongantach gum biodh Gaeilge aig mòran dhiubh, agus chuireadh sin an lughad co-aithne eadar an dà shluagh. Ach is cinnteach gun robh a' chànain fhathast aig an fheadhainn a bha tighinn bho Mhàigh Eò, Dùn nan Gall agus Gleanntan Aontraim; bha an Calton aithnichte mar cheàrnaidh ('Connacht Square') anns an robh coimhearsnachd Ghaeilge air tuineachadh, agus chlàraich am pàipear Caitligeach *The Glasgow Free Press* (a nochd o 1853 gu 1868) gu robh sagairtean a dhìth aig an robh a' chànain airson sàcramaid na h-èisteachd a libhrigeadh do na seann daoine (Handley 1947, 228–29). Bhrosnaich Comann Gàidhlig Ghlaschu fhèin ceanglan dlùth leis na h-Èireannaich anns na 1890an, fo stiùireadh Eanraig 'Fionn' MacIlle-bhàin (ibid., 230–31). Le sin uile, am b' fheàrr smaoinichadh air 'Òran Margaidh an t-Salainn', ma-thà, mar phìos àbhachd a bheireadh gàire do dh'Èireannaich a bha a' frithealadh nan oidhcheannan Gàidhlig, a cheart cho math is a bheireadh do na Gàidheil fhèin?

Ma tha buaidh *music-hall* ri aithneachadh san ìomhaigh a tharraing MacPhaidein air na h-Èireannaich (Meek 2003, 412), tha blas nas nimheile air an diomoladh sgairteil a rinn Alastair Moireastan à Uibhist a Tuath ann an 1874 's e na shaor am Baile Ghobhainn. Tha 'Òran nan Èireannach an Glaschu', 'a humorous and really clever satire on the Glasgow Irishman' (MacDonald 1911, liii) gan dealbhadh mar dhaoine borba, brùidean 'ro thruaillidh' le ainmean is coltas neònach orra, nan tràilleann aig an deoch, agus an creideamh ceàrr aca a bharrachd (MacDonald 1911, 321; §§ 1, 5–7, 9):³¹

Innsidh mise sgeula
Mu na h-Èireannaich an-dràsta dhuibh –
Cho fad 's a nì mi lèirsinn dhomh
Gur creutairean mì-ghnàthaicht' iad;
On thàinig iad don dùthaich seo
Gur beag tha cliù ri àireamh orr';
'S e an t-arm a bhios mar sgiath orra,
Droch sgian anns am bi beàrnachan.

³¹ 'S e an aon dàimh a dh'aidicheas Moireastan eadar na h-Èireannaich is Gàidheil Alba, 'gun robh grunn dhiubh leis [a' Phrionnsa Teàrlach] gun bhàsaich e'.

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

Cha chuideachd le daoine uaisle iad,
'S cha chruaidh leotha ged bhàsaicheadh
Gach neach a tha san rìoghachd dhiubh,
'S mi fhìn a dhèanadh gàire ris;
Gum falbhainn agus taod agam
De ghaoisid an eich bhàin riutha;
'S gun rachainn chum na fèille leo',
Iad siud an sprèidh nach àrdaichear.

Ged bhitheas sinn gan èisgeadh,
Gura feumail dhuinn air uairibh iad
Gu cairteadh nan dùn innearach
'S gu cruinneachadh na luathadh dhuinn;
'S math gu glanadh shràidean iad,
Chan fhàg iad fiù 's buachar orr' –
Tha 'n stamagan cho làidir
'S nach cuir fàileadh dad a bhruaillean orr'.

'S fheudar dhomh nis innse dhuibh
An inntinn a th' aig pàirt aca:
Ged bhiodh iad mar an sìoda riut
Tha 'n inntinn cho droch nàdarrach;
Ma tha thu na do Phròstanach
Cha sòradh iad an làmhag ort,
'S nam faigheadh iad an cùil thu
Cha bu chùis dhuit a bhith sàbhailte.

Cha bhi mi ris a' chòrr dheth,
Ach bu tròcaireach do dh'Alba nis
Gum biodh iad air am fògradh às,
Gach Ròmanach tha falbh innte.
Gun èireadh Grian na Fireantachd
Air inntinn luchd nan Garbh-chrìochan,
'S cha bhiodh iad air an sàrachadh
Mar tha iad aig na falbhanaich.

Leis mar a tha nòsan sgaiteach na h-aoire anns a' Ghàidhlig, is dòcha nach gabh na tha anns an òran de ghràin no de dh'abhachd a thomhas ro mhath, ach chan e àm ro àbhachdail a bha ann a thaobh cùisean Èireannach ann an Glaschu: rinn Moireastan an t-òran aige goirid mus do thachair an aimhreit mhòr ann am Partaig eadar luchd an Òrduigh

Orains agus luchd-tagraidh Fèin-Riaghlaidh do dh'Èirinn (Handley 1947, 117–18).

An e creideamh as coireach, no buaidh spiorad an ama trì fichead bliadhna às dèidh sin, gu bheil barrachd co-fhulangas aig saor Uibhisteach eile, Dòmhnall Mac an t-Saoir, anns a' bheagan a chanas esan mu na h-Èireannaich an Glaschu – 'Pàdraig na fhallas / sìos is suas ann am fàradh', 'Brideag is rabhd oirre / falbh a chàidseadh sa bhaile / mum faigh i dad' (Macintyre 1968, 270)? Chan eil cus aig Dòmhnall Ruadh ri ràdh mu Ghlaschu fhèin, ach gheibhear aitealan beothail de bheatha luchd-obrach a' bhaile ann am 'Bùth Dhòmhnail 'Ic Lèoid', 'Sporan Dhòmhnail', agus 'Aoir an Luchd riaghlaidh' (160–66; 266–77).

Dùn Èideann

Mar a bhiodh dùil, nochdaidh Dùn Èideann anns a' bhàrdachd nas tràithe agus nas trice na Glaschu, mar ionad cumhachd far an glèidhear còirichean sgrìobhte nan uaislean (Dùghallach 1829, 99, 171), agus às an cluinnear bhuapa no bho an luchd-lagha.³² Bho dheicheadan anmoch an ochdamh linn deug, cluinnear mar an ceudna molaidhean do na h-uaislean sin a bha a' cumail suas an dualchais tro na comainn Ghàidhealach anns a' bhaile.³³

Ach aig deireadh an t-siathamh linn deug, 's e cianalas a gheibhear bhon Chiaran Mhabach, bràthair MacDhòmhnail Shlèite, 's e '[a] frithealadh air leighichean' ann an Dùn Èideann is 'Lìte nan Long': b' fheàrr leis-san 'bhith siubhal ghlacagan caol, / na bhith triall chun na h-Abaid, 'g èisteachd glagraich nan saor' (Stewart 1804, 485).³⁴ Mu cheud bliadhna às dèidh sin, nì Donnchadh Bàn òran molaidh don phrìomh-bhaile gun iomradh sam bith gu bheil àireamhan mòra de Ghàidheil ann (Macintyre 1978, 340–44). Do chuid a bhàird air iomall na Gàidhealtachd chan fhaighear àite nas coimhich an Alba: tha tuathanach an Eilean Idhe, Aonghas MacLaomainn (1770–1856), a' bruidhinn air 'Dùn Èideann nan Gallaibh' (Ritchie 1904, 77), agus mun aon àm tha Barbara Ni'n Roib ann an Dùthaich MhicAoidh a' gearan gu bheil Duirnis 'an-diugh cho

³² Mar eisimpleir 'Cumhadh Iarla Bhraid Albain' (Caimbeul 1785, 67); 'Òran do Mhor-fhear Hunntaidh', is am bàrd 'air madainn fhuar don gheamhna, / air Monadh Taisg-thaigh Dhùn Èidinn' (MacGhrigair 1801, 73); 'Marbhrann do Choirneal Domhnullach Innse, 1813' (MacDonald 1911, 134); 'Òran do Thighearna Cholla' (MacIlleain 1818, 31); 'S gann gun ùrigh mi chaoidh' (Mac-na-Ceàrdadh 1879, 492).

³³ Mar eisimpleir 'An Còir Chomunn' le Raibeart MacGhriogair (1796) (Robertson 1932, 20–34); 'Òran don Chomann Rioghail Ghàidhealach' (Stiubhard 1802, 1–5); 'Òran molaidh air a' Ghàidhlig' (MacGhrigair 1818, 16–19); 'Òran don Olladh MacLèoid, agus don Teachdaire Ghàidhealach' (Mac an t-Saoir 1829, 2).

³⁴ Tha e coltach gu robh Gilleasbaig Ruadh anns a' bhaile anns na 1670an agus obraichean-togail mòra gan dèanamh air Abaid Holyrood (Ó Baoill 1994, 232).

Gallda / Ri cabhsairean Dhùn Èideinn' – 's i air cluinntinn gur e Oidhche Mheasarrachd a tha am ministear a' cur air dòigh airson na Callainn, gun deur de dh'uisge beatha ri fhaighinn ann (Gunn 1904, 19–20). Ged a tha iomradh ann an aon mhith-òran air 'Dùn Èideann nan ceud fasan' (Campbell 1977, 164), chan eil foirmle molaidh (no diomolaidh) a' faighinn grèim air mac-meanmna nam bàrd mar a chualas airson a' bhaile siar.

Ann an òran à Baideanach tha fear ag innse mar a chaidh a mhealladh is e 'mach air bràigh Dhùn Èudainn' gus gabhail do rèiseamaid Ghàidhealach ri linn cogaidhan na Frainge (Sinton 1906, 221–22). Bha beatha na bu sheasgair air a bhith aige ann am feachd-faire a' bhaile fhèin a bha an ìre mhath gu tur Gàidhealach, a rèir coltais, san darna leth den ochdamh linn deug.³⁵ Ged nach eil an *City Guard* a' faighinn ach iomradh glè bheag ann am bàrdachd Dhonnchaidh Bhàin no eile, cluinnear mu fheachd eile a bha a' tarraing nam fireannach às a' Ghàidhealtachd chun a' phrìomh-bhaile, is dòcha às dèidh seirbhis san airm. Sgrìobh an dotair Sasannach William Thomson, mu dheireadh an ochdamh linn deug:

It may be observed, that, as the offices of drudgery and of labour [...] are generally performed in London by Irishmen, and Welch people of both sexes, so all such inferior departments are filled in Edinburgh by the Highlanders. The rising generation acquire more enlarged views than their fathers, and strike into other paths of life: so that there is a constant influx of stout healthy men from the mountainous country into Edinburgh, as well as into other cities of note in Scotland, to supply the places of porters, barrow-men, chairmen, and such like. (Newte 1791, 362)³⁶

³⁵ 'The city-guard consists [in 1783] of the same number of men as in 1763, although the city is triple the extent, and the manners more loose. The High Street is the only one that can be said to be guarded. [...] The country in general has improved much in the English language since 1763; but the city-guard seem to preserve the purity of their *native Gaelic tongue*, so that few of the citizens understand or are understood by them. On disbanding the army, one would have imagined that a corps of good men, who understood English, might have been got in place of Mountaineers.' (Creech 1791, 90) Agus sgrìobhadh fear-tadhail Sasannach mun àm seo cuideachd: 'It is also Highlanders, chiefly, that compose the City-Guard of Edinburgh.' (Newte 1791, 362)

³⁶ Tha 'Thomas Newte' (an Dotair William Thomson) a' leantail: 'The resort of Highlanders to the Scottish metropolis is so great, that there is a chapel, where divine service is performed in the Erse language. The Highlanders naturally associate with one another, and live chiefly together, as a different people from the Lowlanders, which

Agus bheachdaich fear-siubhail Sasannach mu na cathraichean:

There are at present 188 hackney chairs in Edinburgh, besides about 50 private ones. The street chairs are to be had at a minute's warning, at all hours of the night or day. The fare is very reasonable; the chairmen are all Highlanders; and they carry the chairs so much better than the Irish chairmen of London, that an inhabitant of Edinburgh who visits the metropolis, can hardly repress his laughter at seeing the aukward (*sic*) hobble of a street-chair in the city of London. (Arnot 1779, 598–99)³⁷

Tha Mairead Ghriogarach ann am paraiste Bhlàr Athaill (anns a' chairteal mu dheireadh den 18mh linn?) ag innse gun do dh'fhalbh a fear-taighe, còmhla ri mhac is a bhràthair agus 'ioma fear' eile, a 'Dhùn Èudann dh'ionnsaigh nan caithirichean', air sgàth 'lag phrìs air an fheudail [a] chuir èis air an dùthaich' (1831, 55–56). Mun aon àm, tha an t-Athalach Raibeard Stiùbhard a' seinn gur 'ioma gille glan Gàidhealach / tha air sràide Dhùn Èidinn', agus am bàrd a' togail 'deoch-slàint fir nan seidhir' ann an òran do Dhòmhnall MacGlaisein, 'maighstir chathraiche' (Stiùbhard 1802, 126–28). Tha e a' moladh nan *chairmen* a-rithist, gu h-àraidh mar shàr shaighdearan, anns an 'Òran do Luchd-giùlan chaithirichean an Dùn Èideann' (149–52, §§ 1–3):

'S iad mo rùn na h-àrmainn spèiseil,
Ris an abair càch na Sheirmain,
'S ged a tha iad an Dùn Èideann,
'S mòr an spèis thug iad don Ghàidhlig.

Nàile 's iad mo rùn na h-àrmainn,
Shiubhlas eutrom air na sràidean,
Nàile 's iad mo rùn na h-àrmainn.

'S iomadh neach gam bheil iad feumail,
A bhios aineolach gun lèirsinn,

indeed they are. Their children are taught the Erse language, just in the same manner that the children of the Jews are taught Hebrew in London.' (Newte 1791, 362–63)

³⁷ Tha iomradh air Arnot agus Creech ann an MacRitchie 1927, 244–45. Tha cunntas bho 1849 anns a' *Glasgow Herald* cuideachd a' cuimhneachadh na bha de sheathraichean *sedan* ann an Glaschu mu thoiseach an linn, 'carried mostly by Highlanders' (Pagan 1884, 272).

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

Bhios a' farraid càit an tèid iad –
'S iad na Sheirmain a nì stàth dhaibh. Nàile 's iad, &c

'S iad mo rùin na gillean tuathach,
Air am bi an dà chrios guaile,
'N àm na h-ìomairt 's iad a ghluaisedh,
'S gum bi buaidh leo mar a b' àbhaist. Nàile 's iad, &c

Tha Iain Griogarach à Gleann Lìomhainn, am Bàrd Smeatach (Robastan 479, 83), esan a mhol 'baile nam buadh / Fo sgèith Uisge Chluaidh', a' fàgail soraidh slàn leis a' cheanna-bhaile ann an 'Cead an ùghdair do Dhùn Eudann, agus do na beanntaibh Gàidhealach', 's e a' togail casaid shòisealta agus gearan na h-aoise le chèile (MacGhrigair 1818, 19–22):

Tha mise aig sgèith Suidh Arthair,
Am shuidhe fo fhasgadh na tuath-ghaoith,
'S mo smuaintean air a' ghainne th' againn,
Ged tha pailteas mòr mun cuairt domh.
Tha 'n tìr seo torail, fada, farsaing,
An tuath air fàs ascain, uaibhreach,
Am fad a bhitheas iad cho socrach
Cha dìrich na bochdan an uachdar.

'S iomadh nì a tha mi faicinn
Nach eil taitneach anns an uair seo,
Cha tuig am fear e a tha beairteach,
Fear na h-airc' cha ghabh e truas ris;
Tha gach riaghlair air an tachdadh,
Chan e an ceartas a tha bhuapa –
B' fheàrr leo màm a chur nan sacaibh
Na 'm feumach fhaicinn a chruaidh-chùis.

Bho àirde Shuidh Artair chì e lùchairt nan rìghrean' 's i nis 'ùdlach uaigneach', 'an taigh adhradh air a chùl [...] a-nis air tuiteam sìos na smùr', agus Baile mòr Dhùn Èideann 'far an robh mi fèin am òige' ach far nach fhaic e a-nis ach glè bheag de cho-aoisean is de chàirdean-feòla 'a nì gàire rium no còmhradh'.

Chì mi Lìte 's an cuan farsaing,
Chì mi 'm Bas 's Tantallain,
Chì mi Cusbairean Bhallais,

Tha iad thall ud mar a bha iad;
Chì mi Aiseag Banrigh Chaluim
A chaidh thairis do Dhùn Phàrlain,
Chì mi na Maoil Oicheallach, bhuidhe,
Chì mi Sliabh an t-Siorra 's Sliabh Dhaibhidh.³⁸

'S e sealladh togarrach air a bheil Donnchadh Gobha (Mac an Tòisich) a' toirt fianais ann an 1832, 'latha a' cho-chruinneach bha 'n Dùn Eudann nuair bha builleadh (*sic*) an Reform air a sheulach leis an Rìgh' (MacIntoisich 1830n?, 13–14). 'S ann san Iuchair 1832 a thugadh aonta rìoghail don bhile Albannach (a bha gu ìre a' leudachadh còirichean bhòtaidh), agus chumadh 'Reform Jubilee' mhòr ann an Dùn Èideann san Lùnastal.³⁹ Ach ged a tha am bàrd a' toirt urram aig toiseach an dàin don Phrìomhaire Teàrlach Iarla Grey (a 'choisinn [...] dhuinne an t-saorsa'), agus a' faighinn toileachas mòr à ruaig nan '*Torries*', tha glè bheag de thuigse rì faighinn san òran air brìgh no buaidh na bile; agus mas e gu dearbh an Reform Jubilee air a robh am bàrd a-mach, chan aithnichear tron ùr-labhairt ghaisgeil gur e aonaidhean-ciùird a' bhaile a chuir air dòigh an cruinneachadh (Meikle 237–38) 's nach b' e luchd an airm:

Nuair thàinig an sgeul oirnn air thuras,
Nall à Lunnainn do Dhùn Eudann,
Dh'èirich cridhe gach duine,
Mar chabhlach air tuinne fo brèidibh.

³⁸ Am b' urrainnear nach robh Deòrsa Caimbeul Hay eòlach air an dàn seo 's e a' sgrìobhadh 'Air Suidh' Artair dhomh mochthrath' mu 1960? Bhiodh cothroman gu leòr aige an leabhar fhaicinn is e ag obair aig an Leabharlann Nàiseanta mun àm seo (faic an t-iomradh aige air MacGhrigair 1801 agus 1818 ann an aithisg an lùib NLS Blair.502). Gheibhear còig rannan den dàn ann an làmh-sgrìobhainn Adv.72.2.23 cuideachd.

³⁹ Sgrìobh am Morair Cockburn aig an àm: '11th August 1832. The ceremony called the Reform Jubilee took place at Edinburgh yesterday. Externally it was a beautiful and magnificent spectacle, but its real impressiveness lay in what it denoted. At ten in the morning the various trades and societies in and around the city assembled, with banners, devices, and music in Bruntsfield Links, and ranged themselves in regular order from east to west, with their backs to the south wall. There were about 15 000 of these on the ground. [...] The Links were nearly filled – a fact which implies that from 30 000 to 40 000 must have been present, besides the 15 000 in procession. I was not on the hustings, but I saw the ocean when the tide was full. It was a glorious sight, improved by a splendid day in a splendid season. They passed an address to his Majesty, the House of Commons, and Earl Grey, and sang 'God Save the King', 'Rule Britannia', and 'Scots wha hae wi Wallace bled'. This part of the ceremony was sublime and effective; the last song particularly, which was joined in by thousands of voices all over the field, with the earnestness and devotion of a sacrament.' (Cockburn 1874, 33–34) Airson beachd air cho beag adhartas deamocrasach a thàinig tron bhile, faic Ferguson 1966.

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

Ghluais am baile gu h-iomlan,
Mar thonnaibh na mara ri ioma-ghaoth –
Cò a b' urrainn am pillea' san iorghaill
Nuair fhuair na gillean fon armaibh?

Nuair chaidh iad an dlùths ri chèile,
'S a chruinnich gach Rèismeid fom brataich,
'S an Còirneil fèin air gach trèibh dhiubh,
'S gum b' aigeantach eutrom na gaisgich.

Bu lìonar trompaid ga sèideadh,
Piob ga speuchdadh 'n achlais,
Mac-talladh nan creag na èiginn
A' freagairt mar bheus don caismeachd.

Chan fhacas 's cha chualas iomradh
An eachdraidh, an sgrìobhadh no 'n seachas
Gun robh a leithid riamh an Alba
On bha 'n crùn air ciad Rìgh Fearras.

Nuair chaidh na laoiach òg air màrsal,
Bu chòmhnard stàiteil an coiseachd,
Bha còrr is dà mhìle a talmhainn
Eadar an earball 's an toiseach.

Choisinn iad uile an t-urram
De na chunnaic mi gun àicheadh,
Ach ged a shiùbhlainn fad na cruinneadh
Chan fhaicinn ann cuimeas a' Ghàidheil.⁴⁰

Tha ministearan Gàidhealach Dhùn Èideann air am moladh anns a' bhàrdachd cuideachd: tha marbhrann aig a' Bhàrd Smeatach da fhear-chinnidh Maighstir Iòsaph MacGriogair (1818, 3–8), a bha air a shuidheachadh anns an eaglais-ghoireasach Ghàidhlig bho 1775 gu bhàs ann an 1801 (Scott 1915, 30); agus mu mheadhan an naoidheamh linn deug, tha Dòmhnall Rothach à Luinn a' toirt urram do Alasdair MacEalair (Mac-an-Roich 1848, 163–64), a shaoithrich ann am paraiste Ghàidhlig an Naoimh Òdhraim (ann an Horse Wynd sa Chanongate) eadar 1846 is 1849 (Scott 1915, 31). Canaidh an Griogarach gum bu 'bhoichd faontrach' Gàidheil Dhùn Èideann mus do ghabh Mhaighstir Iòsaph

⁴⁰ Tha còig rannan a bharrachd a' moladh nam feachdan Gàidhealach.

cùram dhiubh, 's iad 'gun taigh adhraidh no ùrnaigh, / Ach nan sìneadh san smùraich / 'S nan cadal sna cùiltibh':

Nuair bha na Gàidheil nan èiginn
Am baile Dhùn Eudainn,
Gun do dhearbhadh e a spèis daibh;
B' e a' chiad fhear a dh'èirich
Ann an Albainn, 's cha bhreug e;
B' e riaghlair nan ceud e,
'S b' e am miann bhith ga èisteachd,
Thug e am fradharc gu lèir dhaibh,
'S tha nis a' Ghàidhlig ga leughadh
Ann gach baile an tèid sibh.

Chan eil fhios dè cho fada is a bha an Rothach a' còmhnaidh anns a' phrìomh bhaile,⁴¹ ach tha e follaiseach bho chuid bàrdachd gu robh cultar Gàidhealach beothail ann ri latha. Ma sheinneas am bàrd cliù MhicCaluim Pholl Talach aig an taigh (ibid., 44, 79-80), molaidh e cuideachd dithis de Chlann 'Ic Chalum a tha nam marsantan fiona anns a' bhaile mhòr (Mac-an-Roich 1848, 143-44):

Seinneam cliù nam fleasgach sìobhalt
Tha 'n Sràid MhicNeacail an stòr an fhìona,
Ceithir fichead is a trì deug,
'S e siud an t-àireamh gum b' àill leam fhìn dol.

'S e siud an t-ionad sam bi an t-èibhneas
Nuair thig na Gàidheil an ceann a chèile.
Gheibh am bàrd a bheir Gàidhlig rèidh dhaibh
Pògan làimh a bheir rann à bheul-san.

'S e marsanta dibhe an dreuchd baile as trice thèid ainmeachadh ann an liosta-taic leabhar an Rothaich.⁴² Ged nach bu ghlic puing ro fharsaing

⁴¹ A rèir *Typographia Scoto-Gadelica* rinn Mac an Rothaich imrich a Shealain Nuadh (Maclean 1915, 295). Chan eil guth air seo na leabhar bàrdachd, ach tha iomradh air greis a thug e ann am baile Lerwick, 'Zetland' (Mac-an-Rothaich 1848, 148-49).

⁴² Tha mu thrì ceud fo-sgrìobhaiche (luchd-ceannachd cinnteach) aig Mac an Rothaich air an ainmeachadh na leabhar, mu 50 ann an sgìre Ghlaschu / Ghrianaig, 80 ann an Dùn Èideann agus còrr is 160 ann an Earra-Ghàidheal, agus gu leòr dhiubh ag innse an dreuchd. A bharrachd air uaislean, luchd-oighreachd 's fir-thaca, luchd-malairt-chruidh agus ministearan ann an Earra-Ghàidheal, gheibhear sia deug marsantan-fiona (no -spioradan) an Dùn Èideann, agus seachdnar ann an sgìre Ghlaschu. 'S e na dreuchdan eile a tha air an ainmeachadh aig Gàidheil Dhùn Èideann: marsantan /1 uchd-bùtha (9,

a stèidheachadh air fianais cho gann, dh'fhaodadh gu robh na marsantan dibhe a' cluiche pàirt chudromach ann a bhith a' brosnachadh nam bàrd sa bhaile mhòr agus a' toirt dhaibh ùrlar ùr an àite talla a' chinn-chinnidh no an taigh-cèilidh air Ghàidhealtachd.

'S e àrd-ùrlar sònraichte buadhach a bha ann am foillseachadh fhèin, gu moladh no diomoladh, agus sgaoileadh droch chliù cuideachd le leabhar an Rothaich. Ann an aoir a rinn e uaireigin eadar 1843 agus 1848, 'Lèighe na T—ne', tha e a' fanaid air dotair a 'tha 'n-dràsta an Dùn Èideann, / toirt èibhneas do mhòran', agus am bàrd a' gealltainn, ged nach ainmich e an truaghan, gun dèan a bhàrdachd 'ainmeil nas leòir e'. 'S e a tha a' dùsgadh colg an Rothaich cho leibideach is a tha briathrachas bodhaigeach an Lèighe, a dh'aindeoin gach cuideachadh a fhuaire bho fhear-ghràmarair cliùiteach (air a bheil an aoir 's dòcha ag amas cuideachd):

Fhuair e Ù_____r a' G_____r [Ùghdair a' Ghramair]⁴³
Tha dùbailt, gun mhearachd,
Thoirt ainmeannan banail
Air cnàmhain 's air feòil dha.

[...]

Tha 'n sgoilear 's a shròn ann,
A Luan is a Dhòmhnach,
Gus am bheil e cho eòlach,
Ri Ròmhach no Greugach,

'S gar 'n d'ath'raich e *ilium*,
Pubis, no *ischium*,
Thug e 'n duille air p_____g, [piteag / piseag]
'S *biodag* air p__s; [pèiris]

marsantan-guail 's luchd-reic-leabhraichean nam measg), luchd-òsta (7), luchd-lagha (6), luchd-fastaidh charbadan (2), gàirnealairean (2), sgrìobhaichean (2), luchd-giùlain-litrichean (2), oifigear cùspainn (1), ministear (1 – Alastair MacEalair fhèin). Ann an Glaschu, a bharrachd air na marsantan-fiona gheibhear: maraichean (bàtaichean smùid is eile) (5), luchd-òsta (3), luchd-banca (2), luchd Oifis a' Phuist (2), marsantan (2), ailtire (1), ministear (1) (Mac-an-Roich 1848, 181–84).

⁴³ B' e Iain Forbes (1818–1863) à Srath Ghlais ùghdar an leabhair *Gràmar Dùbailt, Beurla 'us Gàelig* (Forbes 1843). Bha e còig bliadhnaichean na mhaighstir-sgoile ann an Chille Chuimein, mus tàinig e a Dhùn Èideann ann an 1848 a ghabhail dreuchd aig an *Normal Institution*. Chaidh e na mhinistear ann an 1851 (Scott VII, 175–76).

An *t__l s__h* air à__s, [toll salach] [ànas]
's *sc__t__m* air a' mhàilead; [scrotum]
ach tha *musal* cho gràineil,
's nach gnàthaich mi fèin i.

Cho fhad is as lèir dhomh,
'S math a' Ghàidhlig oirr' *fèithe* –
Càit am bheil tè nach tuig
'Fèithe an ìochdair'
O Thaigh-Iain-Ghròt ann an Galladh,
Gu cnap Maol Chinntire?

Cha leig mi nas fhaide,
A' Ghàidhlig a phabadh
A dh'aindeoin a spaglainn,
'S gur h-aithne dhomh fhìn i. (ibid., 1848: 164–66)⁴⁴

Tha aoir eile a' nochdadh goirid as dèidh a' Chiad Chogaidh, anns a bheil bàrd Barrach a' toirt sùil mhagail air gairbhe nan cailleach Gallda a chì e ann an Dùn Èideann (*DG* 14/12 (1919), 182; §§ 2, 4–6):

He horò na cailleachan,
Gur cearbach an treud iad
Hi horò na cailleachan,
'S ro shearbh tha mi fhèin dhiubh,
He horò na cailleachan,
Gur h-aimlisg gu lèir iad,
'S mo mhìle mhìle mharbhphaisg
Air cailleachan Dhùn Èideann.

Siud na cailleachan robach
Aig a bheil an smodal Beurla,
Nuair thromaicheas an 'crogan' orr'
Gur molaichte lem beul iad.
'S mairg a thèid a chogadh orr'
Nuair bhios an deoch nan creubhaig,

⁴⁴ 'Rannan' 4 & 5–8, ach 's ann mar aon rann fada a tha an dàn air a chur sìos anns an leabhar. Ged a tha an aoir a' càineadh obair faclaireachd a choireigin, chan eil sgeul air sgrìobhainn fhoillsichte fhreagarrach ann am Maclean 1915 no Ferguson & Matheson 1984, agus cha d' fhuaras soillearachadh ann an leabhar Mhic an Rothaich fhèin. Mo thaing mhòr do Ragnall MacilleDhuibh airson taic is comhairle; 's e a mhol am facal 'pèiris' shuas.

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

Gun toir an teanga loineadh air
Ged 's dona bhiodh a lèirsinn.

Ged rachainn thun na sràide
Cho tràth is gun èirinn
Chì mi iad air mhàgran
Is pàin den stuth gheur ac'.
Chreideadh neach gun àicheadh
Gur blàthbhainne sprèidh bh'ann,
Mur faigheadh e an t-àileadh
Cho làidir nan dèidh-san.

Chunna mi raoir anmoch
Beul-aimlisg bha èibhinn,
Is caithinnich cho garbh oir'
'S gun d' fhalbh dhi a h-èideadh;
I mionnachadh 's a' damnadh
'S bu gharg i ri h-èisteachd
Airson cho cumhang garbh
Is a dhealbh iad na ceuman.

Bha h-aogasg gu math tana
'S i air glasadh leis an dèideadh,
A h-aodann bha ro sgallach
Aig na thachair dhi a chreuchdan;
Shaoileadh neach bhiodh aineolach
'S nach b' aithne dha ma dèidhinn
Gun d' fhuair i cliù air fearalas
Aig deannalan na h-Èiphit.

Chan eil beatha nam bochd na cùis gàire, ge-tà, do Aonghas Moireasdan (1865–1942). Mhol Moireasdan eachdraidh is sòlaimteachd a' bhaile le rannaigheachd Spenserach anns an dàn 'Dùn Èideann' (1929, 278–80), ach 's ann le guth fada nas dìorrasaiche a thug e sùil air bochdainn thàmailteach is droch thaigheadas a' bhaile ann an 'Saobhaidhean a' Bhaile Mhòir' (373–75), 's a chorraich air a lasadh le chreideamh Crìostail (§§ 1–4):

Na taighean breòite tilgibh nuas,
Nan sgainneal do ar dùthaich –
Carson a chuirear cloinn nan daoine
Nan dròbhan mar na brùidean!

Ar riaghlairean air fàs cho maol,
Nan cadal trom gun dùsgadh,
An cogais ionann is na mairbh,
Dith mothachaidh gam mùchadh.

Rùisgibh na h-aitreibh staighreach àrd
Gum faigh a' ghrian a cùrsa,
Is tilgibh buileach gus an làr
Saobhaidhean dorch' ar dùthcha, [...]

Chaidh ceud pàist àireamh an aon taigh
Sa bhaile seo, gur fìor e;
Chan iongnadh bàs bhith mach 's a-staigh,
Is modh is stuaim an dìth oirnn.
Dùisg a Dhùn Èidinn à do shuain
Gus an cuirear glan am mì-ghloin
'S am faigh do bhochdan cothrom buaidh
Air suidheachadh mì-Chriostail.

Ciamar a gheibh an Soisgeul buaidh [...]
'S na caoraich dh'fhaodadh bhith san treud
Air seacharan tholl is dhìgean;
Na pàistean a tha cinntinn suas [...]
Gun eisimpleir bhom breith gum bàs
Ach misg is ruit' is mì-ghloin.

Tha luchd-poileataigs a' faighinn an dubh-chàineadh – 'luchd-taghadh truagh gun bhàidh no gràs' a cheadaicheas dha na taighean dibhe cumail a' dol, fhad 's nach ann nan nàbachd fhèin: 'An rud don bhochd tha math gu leòr, / Cha chòrd rin sròin am fàileadh'. Tha luchd-Eaglais a' bhaile air an càineadh cuideachd airson a bhith 'nan suain', agus am bàrd a' guidhe gun èireadh Chalmers ùr,⁴⁵ is 'miann a chridh' bhith cur san rod / Am bochd tha shìos sa chlàbar'. 'S e an rabhadh a tha aig a' bhàrd, mu dheireadh, gu bheil 'buidheann ùr' ag èirigh a chuireas 'na seann bhun bho chèile', agus mura tig leasachadh tro ghnìomh, nach

⁴⁵ An t-Urramach Thomas Chalmers (1780–1847), ciad Mhodaràitair na h-Eaglaise Saoire (1843). 'While minister of the Tron and St John's parishes [1815–24], [he] was actively engaged in the promotion of the educational interests of the city, and he materially assisted in the amelioration of the condition of the working and pauper classes during the Reform agitation [sna 1820an]. [...] In both these positions his high talents as a preacher gave him large congregations.' (MacGregor 1881, 453) Chaidh aon shearmoin aig Chalmers fhoillseachadh ann an Gàidhlig (Ferguson & Matheson 1984, 41, §664).

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

fhada gum brùchd àr-a-mach sòisealach mar bheum-slèibh air an dùthaich.

Chan fhada gu dearbh gun do dh'èirich bàrd Gàidhlig a' tagradh soisgeul a' 'bhuidhinn ùir'. Nuair a thàinig Somhairle MacGill-Eain (1911–1996) a Dhùn Èideann – 'baile glas gun ghathadh grèine' (MacGhill Eathain 1943, 13) – aig toiseach nan tritheadan, chuir na chunnaic e de dhaorsa ann ris na beachdan radaigeach a bha aige mar-thà mun 'dubh-chosnadh cruaidh' a bha a' sàrachadh a' mhòr-shluaigh (ibid, 53). Le cothlamadh bròin, feirge 's tàire, chuir aon dàn goirid aige soisgeul is sòisealachd calg-dhireach an aghaidh a chèile, a' dèanamh sgaradh far an robh aonta aig Moireasdan: chan ann air àite bàis no breith Chrìosta a tha sùil a' bhàird, ach air 'cùil ghrod an Glaschu' agus 'seòmar bochdainn 's cràidh' an Dùn Èideann (ibid, 54).

Cha b' fhuilear do shoisgeulaiche sòisealach aire a thoirt don bhaile mhòr, agus chithear gu bheil àite sònraichte aig a' bhaile ann an call is slànachd nan daoine ann an sgeama samhlauchail an dàin fhada 'An Cuilitheann' (MacGill-Eain 1999, 94):

Chunnacas air sràidean Ghlaschu
Agus air sràidean Dhùn Èideann,
Agus air sràidean Lunnainn,
Tiurr lobhte na brèine:
A' bhochdainn, an t-acras, an t-siùrsachd,
An fhiabhrais, a' chaitheamh 's gach èislean

Tha slànaighear anns an t-sealladh seo, Clio na h-Eachdraidh fàsmhoir, a tha a' toirt fianais air ar-a-mach an dòchais anns a' bhaile mhòr (MacGill-Eain 1999, 118):

Aig a Mhound an Dùn Èideann
Mhathaich mi an làmh ag èirigh
Os cionn plubartaich na fairge
A dhèanamh grèim air an fhalbhan,
An sop fiughair bha dol seachad, [...]

Chunnaic mi air sràidean Ghlaschu
Agus air sràidean Dhùn Èideann,
Agus air sràidean Lunnainn,
Crìoch dheireannach an lèiridh;
'S [...] meirghe mhòr dhearg an spioraid
Nach leagar an dèidh èirigh.

Ann an aon bhliadhna is a nochd ‘Calbharaigh’ an cois nan Dàn do Eimhir (MacGhill Eathain 1943, 54), dh’fhoillsicheadh lioraig ghoirid le ‘Innis nan Tonn’ a’ gearan càs a’ bhàird ‘Sa Bhaile Mhòr’: ciamar a ruigeadh spiorad a’ bhàird àirde-smuain, is aigne air a ‘lùbadh gu làr’ le ‘cudrom na duslaich / Is tuisleadh nan tràill’ (*G* 1943, 45)? Cha deach a h-uile bàrd Gàidhlig idir a ghlacadh ann a leithid a *chul-de-sac* romànsach, mar a chunnacas, ach is cinnteach nach gèilleadh dìlseachd don Ghàidhealtachd, tarraing Nàdair agus nòsan glèidhteach nam bàrd ro luath do dh’fheartan bàrdail nam bailtean Gallda. Na b’ fhaide san fhicheadamh linn, ge-tà, dh’èireadh ìomhaighean làidir Ghlaschu aon uair eile ann am bàrdachd Iain Mhic a’ Ghobhainn, Ruairidh MhicThòmais agus Chrisdein MhicGhilleBhàin.

CLÀR-LEUGHaidh

- Arnot, H. 1779. *The History of Edinburgh* (Edinburgh & London: W. Creech & J. Murray)
- Bain, R. 1911. ‘The Gael in Glasgow’, *The Celtic Monthly* XIX, 4: 64–66; 5: 84–86; 6: 106–08
- Caimbeul, A. 1785. *Orain Nuadh Ghaidhleach* (Dun-Eidin: R. Fleming)
- Campbell, J. L. & F. Collinson (eds) 1977. *Hebridean Folksongs 2: Waulking songs from Barra, South Uist, Eriskay and Benbecula* (Oxford: Clarendon Press)
- 1981. *Hebridean Folksongs 3: Waulking songs from Vatersay, Barra, Eriskay, South Uist and Benbecula* (Oxford: Clarendon Press)
- Camshron, E. 1932. *Na Bàird Thiristeach / Tìree Bards* (Stirling: An Comunn Tirisdeach)
- CM: *The Celtic Monthly: a magazine for Highlanders* (Glasgow : A. Sinclair, etc., 1892–1917)
- Cockburn, H. 1874. *Journal of Henry Cockburn, being a continuation of the memorials of his time 1831–1854*, vol. 1 (Edinburgh: Edmonston & Douglas)
- Creech, W. 1791. *Edinburgh Fugitive Pieces* (Edinburgh: W. Creech & T. Cadell, London)
- DG: *An Deo-gréine: the monthly magazine of An Comunn Gàidhealach* (Glasgow: An Comunn Gàidhealach, 1905–1922)
- Dùghalach, A. 1829. *Orain, Marbhrannan, agus Duanagan, Ghaidhealach* (Inbheirnis: Mac-An-Toisich)
- Ferguson, M. & A. Matheson 1984. *Scottish Gaelic Union Catalogue* (Edinburgh: National Library of Scotland)

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

- Ferguson, W. 1966. 'The Reform Act (Scotland) of 1832: intention and effect', *Scottish Historical Review* 45: 105–15
- Forbes, J. 1843. *A Double Grammar, of English and Gaelic / Gràmar Dùbailt, Beurla 'us Gàilig* (Edinburgh: W. Whyte & Co; etc.)
- Fraser, W. H. & I. Maver (eds) 1996. *Glasgow. Volume II: 1830 to 1912* (Manchester & New York: MUP)
- G 1943: *An Gàidheal: the official magazine of An Comunn Gàidhealach* (Glasgow: An Comunn Gàidhealach), iris 38/4
- Ghriogarach, M. & eile 1831. *Co-chruinneach dh'Òrain Thaghte Ghaealach nach robh riamh ann an clo-buala*, deas. D. MacIntoisich (Edinburgh: John Elder)
- Gibson, J. 1777. *The History of Glasgow, from the Earliest Accounts to the Present Time* (Glasgow: Rob. Chapman & Alex. Duncan)
- Gillies, D. 1934. 'Na Gaidheil an Glaschu', *The Active Gael (being papers read before the Gaelic Society of Glasgow)* (Glasgow: Gaelic Society of Glasgow), dd 152–78
- Gillies, W. 1989. 'A century of Gaelic scholarship', ann an W. Gillies (ed.) *Gaelic and Scotland – Alba agus a' Ghàidhlig* (Edinburgh: EUP), dd 3–21
- Gordon, J. F. S. (ed) 1872. *Glasghu Facies: A View of the City of Glasgow by John M'Ure alias Campbel, 1736. Comprising also every history hitherto published.* (Glasgow: John Tweed). Vol. 1
- Grove 1986. *The New Grove Dictionary of American Music* deas. H. W. Hitchcock & S. Sadie (London: Macmillan Press; New York: Grove's Dictionaries of Music)
- Gunn, A. 1904. 'Some unpublished literary remains of the Reay country', *TGSI* 24 (1899–1901): 5–28
- Handley, J. E. 1947. *The Irish in Modern Scotland* (Cork University Press & Oxford: B. H. Blackwell Ltd)
- Hay, G. C. 2003. *Collected Poems and Songs of George Campbell Hay*, ed. M. Byrne, (Edinburgh: Edinburgh University Press)
- Haythornwaite, J. A. 1993 (with N C Wilson & V A Batho). *Scotland in the Nineteenth Century – an analytical bibliography of material relating to Scotland in Parliamentary papers, 1800–1900* (Aldershot: Scolar Press)
- Hickey, D. J. & J. E. Doherty 1980. *A Dictionary of Irish History since 1800* (Dublin: Gill & Macmillan)
- Jackson, G. & Munn, C. 1996. 'Trade, commerce and finance', ann an Fraser & Maver, 52–95
- Kinchin P. & J. [2005]. *Glasgow's Great Exhibitions* (Oxon: White Cockade)
- Lipton, T. J. [1931]. *Leaves from the Lipton Logs* (London: Hutchinson)

- MacAoidh, R. 1938. *Oiteagan à Tìr nan Òg – òrain agus dàin* (Glaschu: MacLabhrainn & a Mhic)
- Mac-an-Roich, D. 1848. *Orain Ghaidhealach* (Dun-Eidin: Thornton & Collie)
- Mac an t-Saoir, A. 1829. *Dàin is Òrain Ghae'lach* (Glaschu)
- MacCorquodale, H. 1934. 'Preface', *The Active Gael (being papers read before the Gaelic Society of Glasgow)* (Glasgow: Gaelic Society of Glasgow), dd v–vi
- MacDhùnlèibhe, U. 1882. *Duain agus Òrain* (Glasgow: Archibald Sinclair)
- MacDonald, A. 1924. *The Poems of Alexander MacDonald (Mac Mhaighstir Alasdair)*, eds. A. MacDonald & A. MacDonald (Inverness: Northern Counties Newspaper & Printing & Publishing Co.)
- MacDonald, A. & A. (deas.) 1911. *The MacDonald Collection of Gaelic Poetry* (Inverness: Northern Counties Newspaper & Printing Company)
- MacFadyen, J. 1890. *An t-Eileanach – Original Gaelic songs, poems and readings* (Glasgow: Archibald Sinclair)
- 1902. *Sgeulaiche nan Caol – Original Gaelic readings, sketches, poems and songs* (Glasgow: Archibald Sinclair)
- MacFarlane, Malcolm 1929. 'Half a Century of Vocal Gaelic Music', *TGSI* 32 (1924–25): 251–72
- MacFhionghuin, L. 1953. *Baird a' Chomuinn – Comh-chruinneachadh de'n Bhàrdachd a choisinn an Crùn aig a' Mhòd Nàiseanta o'n bhliadhna 1923 gu 1951* (Glaschu: An Comunn Gàidhealach)
- MacGhill Eathain, S. 1943. *Dàin do Eimhir agus dàin eile* (Glaschu: William Maclellan)
- MacGhrigair, I. 1801. *Orain Ghaelach* (Edin-bruaich: Adhamh MacNèill & A Chuid.)
- 1818. *Orain Nuadh Ghaelach* (Dun-eudainn: R. Meinnearach)
- MacGill-Eain, S. 1999. *O Choille gu Berradh / From Wood to Ridge* (Manchester & Edinburgh: Carcanet/Birlinn)
- MacGregor, G. 1881. *The History of Glasgow from the Earliest Period to the Present Time* (Glasgow: T. D. Morison; London: Hamilton, Adams, & Co.)
- MacGregor, J. C. 1935. *The History of St Columba's Parish Church, Glasgow* (Glasgow: John Calder & Co.)
- MacIlleain, I. 1818. *Orain Nuadh Ghaedhlach* (Duneudainn: R. Meinnearach)
- MacInnes, J. 1979. 'The panegyric code in Gaelic poetry and its historical background', *TGSI* 50 (1976–78): 435–98

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

- MacIntoisich, D. 1830n?. *Òrain Ghaelach* (leabhran an cois Ghriogarach 1831 ann an Leabharlann na Nua-Cholaiste, Dùn Èideann)
- Macintyre, D. 1968. *Sporan Dhòmhnail: Gaelic poems and songs*, deas. S. Macmillan (Edinburgh: Scottish Gaelic Texts Society)
- Macintyre, D. 1978. *Òrain Dhonnchaidh Bhàin / The Songs of Duncan Ban Macintyre*, deas. A. Macleod (Edinburgh: Scottish Gaelic Texts Society)
- Mackay, J. 1998. *The Man Who Invented Himself: a life of Sir Thomas Lipton* (Edinburgh & London: Mainstream)
- Maclean, D. 1915. *Typographia Scoto-Gadelica: or, Books printed in the Gaelic of Scotland from the year 1567 to the year 1914* (Edinburgh: Grant)
- Macleod, M. C. (ed.) 1908. *Modern Gaelic Bards* (Stirling: Eneas Mackay)
- Macleod, M. C. (ed.) 1915. *The Celtic Annual* (Dundee: Dundee Highland Society)
- Macleòid, N. 1975. *Clàrsach an Doire – Dàin, òrain, is sgeulachdan* (Glaschu: Gairm; 6mh clò-bhualadh). (1d clò-bh. 1883)
- Mac-na-Ceàrdadh, G. (deas.) 1879. *An t-Òranaiche: no Co-Thional Taghte do Òrain Ùr agus Shean* (Glasgow: Archibald Sinclair & Robert McGregor)
- MacPherson, D. (deas.) 1868. *An Duanaire: a new collection of Gaelic songs and poems* (Edinburgh: MacLachlan & Stewart)
- MacRitchie, D. 1927. 'The Gaels in Edinburgh', *TGSI* 31 (1922–1924): 232–45
- McLeod, W. 2003. 'Language Politics and Ethnolinguistic Consciousness in Scottish Gaelic Poetry', *Scottish Gaelic Studies* 21: 91–146
- McUre, J. (alias Campbel) 1736. *A View of the City of Glasgow; or, an Account of its Origins, Rise and Progress, with a more particular Description thereof than has hitherto been known* (Glasgow: James Duncan)
- Meek, D. E. 1995. *Tuath is Tighearna / Tenants and Landlords* (Edinburgh: Scottish Gaelic Texts Society)
- 2003 (ed.). *Caran an t-Saoghail. The wiles of the world: Anthology of 19th Century Scottish Gaelic Verse* (Edinburgh: Birlinn)
- Meikle, H. W. 1912. *Scotland and The French Revolution* (Glasgow: John Maclehose & Sons)
- Morison, J. 1896. *Dàin Iain Ghobha: the poems of John Morison* deas. G. Henderson, Vol. 1 (Glasgow: A. Sinclair; Edinburgh: N. Macleod)
- Moireasdan, A. 1929. *Òrain is Dàin / Bàrdachd nam Beann* (Dun-Eideann: Darien Press)

- Muir, J. H. 2001. *Glasgow in 1901* (Oxford: White Cockade Publishing, facsimile edition)
- Munro, N. 1931. *The Brave Days: a chronicle from the North* (Edinburgh: Porpoise Press)
- Newte, T. 1791. *Prospects and Observations on a Tour in England and Scotland: natural, oeconomical, and literary*. (London: G. G. J. & J. Robinson)
- Nic-a-Phearsain, M. 1891. *Dain agus orain Ghaidhlig* (Inbhirnis: A. & U. Mac-Coinnich)
- Oakley, C. A. 1975. *The Second City* (Glasgow & London: Blackie, 3rd edition)
- Ó Baoill, C. (ed.) 1994. *Gàir nan Clàrsach / The Harps' Cry: an anthology of 17th century Gaelic poetry*. With transl. by M. Bateman. (Edinburgh: Birlinn)
- Pagan, J. 1884. *Glasgow, Past and Present* Vol. 1 (Glasgow: David Robertson & Co.)
- Ritchie, R. L. 1904. 'Some unpublished Gaelic songs', *TGSI* 24 (1899–1901): 66–84
- Robastan 479. Làmh-sgr. 479, Leabharlann Nàiseanta na h-Alba: leabhar sgrìobhaidh leis an Urramach Teàrlach M. Robastan
- Robertson, C. M. 1932. 'Gaelic Poems collected in Braemar, and Original Songs composed by the Rev. Robert MacGregor and Mr Alex. MacGregor', *TGSI* 33 (1925–27): 2–43
- Scott, H. 1915. *Fasti Ecclesiae Scoticae*, vol. 1 (Edinburgh: Oliver & Boyd)
- Scott, H. 1928, *Fasti Ecclesiae Scoticae*, vol. 7 (Edinburgh: Oliver & Boyd)
- Sinclair, A. 1893. 'John MacFadyen', *The Celtic Monthly* 2/1: 15
- Sinclair, A. Maclean 1910. 'A collection of Gaelic poems', *TGSI* 26 (1904–07): 235–262
- Sinton, T. 1906. *The poetry of Badenoch* (Inverness: Northern Counties Publishing Co.)
- Stewart, A. & D. (coll.) 1804. *Cochruinneacha Taoghta de Shaothair nam Bard Gaeleach* (Duneidin: T. Stiuart)
- Stiubhard, R. 1802. *Orain Gaehlach agus Bheurla-Ghaelach* (Duneidin: C. Stiubhard)
- TGSI: Transactions of the Gaelic Society of Inverness*
- Thomson, D. S. 1974. *An Introduction to Gaelic Poetry* (London: Victor Gollancz)
- 1994. *The Companion to Gaelic Scotland* (Glasgow: Gairm)
- Thornber, I. 1985. 'Some Morvern songwriters of the nineteenth century', *TGSI* 53 (1982–84): 1–90

Glasgow: Baile Mòr nan Gàidheal

- Wallace, S. 2006. *John Stuart Blackie: Scottish scholar and patriot* (Edinburgh: EUP)
- Waugh, A. 1950. *The Lipton Story – a centennial biography* (New York: Doubleday & Coup)
- Whyte, C. 1991. Unpublished Ph D thesis: ‘William Livingston / Uilleam MacDhunshlèibhe (1808–70): A survey of his poetry and prose’ (University of Glasgow)
- Withers, C. W. J. 1996. ‘The demographic history of the city, 1831–1911’, ann am Fraser & Maver, dd 141–62
- 1998. *Urban Highlanders: Highland-Lowland migration and urban Gaelic culture 1700–1900* (East Linton: Tuckwell Press)
- www ILN: *The Illustrated London News*, 8/8/1882, d.43, aig www.londonancestor.com/newspaper/1882/0708/law-fleming.htm (1/11/06)